

Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

Проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному та економічному житті росіян Київської губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює особливості формування російського етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: росіяни, етнічні особливості, Київська губернія, пореформений період, національний склад.

Марія Казмирчук. Россияне в социально-экономическом развитии Киевской губернии в конце XIX – в начале XX ст.

Проанализированы позиции, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни россиян Киевской губернии пореформенного периода. Автор показывает особенности формирования российского этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: россияне, этнические особенности, Киевская губерния, пореформенный период, национальный состав.

Марія Казмирчук. The Russians in the social-economic progress of Kyiv guberniya at the end of the XIX and the beginning of the XX century

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of the Russians of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the specifics of the Russians's features national structure of the people in Kyiv guberniya.

Keywords: the Russians, ethnic specifics, Kyiv guberniya, after reformation period, national structure.

Етнічно-релігійний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. став важливим рушієм соціально-економічного розвитку Київської губернії. Від нього залежала стабільність та напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного і активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії не російських національностей була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних груп – українців, поляків, євреїв, які складали конкуренцію її російській меншині. У Київській губернії росіяни почували себе привілейованим народом, але при цьому оформилися їхні етнічні особливості, особливо у взаєминах із іншими народами. Саме це створювало неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні відносини у пореформену добу. Досі висвітлення життя та діяльності російського етносу в Київській губернії не стало предметом спеціального дослідження вітчизняних науковців. Тому метою статті є висвітлення на основі архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукових розвідок місця, значення і ролі російського етносу в соціально-економічному розвитку Київської губернії у другій половині XIX та на початку XX ст.

Ще у дорядянську добу (до 1917 р.) вчені помітили важливість вивчення етнічних відносини у суспільному житті краю. Так, відомий український інтелігент, вчений, професор Київської Духовної Академії М.І. Петров (1840–1921) у автобіографії – спогадах висвітлює багату й цікаву картину життя російського й українського суспільства, окремих соціальних (селяни, міщани) та професійних (духовенство і науковці) груп упродовж багатьох років спостережень [16]. Інспектор народних шкіл на Київщині (1892–1895) М.Стороженко у спогадах також звертає увагу на етнічні відносини у Київській губернії як визначальні для існування пореформеного суспільства [21].

Про актуальність для XIX–XX ст. етнічних проблем свідчать багаточисленні збірники, зокрема у збірці «Древняя и новая Россия», яка побачила світ у 70-х рр. XIX ст., В.Шульгін дослідив етнічнонаціональну ситуацію у сфері шкільної освіти на Правобережній Україні другої чверті XIX ст. [34].

У 90-х роках XX ст. вільний від ідеологічних штампів розгляд етнічних проблем у науці, який довго заборонявся у радянські часи, почав поступово набувати нового актуального змсту. Більшість дослідників звертали увагу на українське, польське, єврейське питання у пореформену добу. Висвітлення життя та діяльності російського етносу відбувалося на основі вивчення станів. Так, Н.Р. Темірова відзначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, зазначаючи особливості походження та національну приналежність цього класу [24;25]. Процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний і етнічний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідила Т.Лазанська [12]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність купців, їхній етнічний склад у XIX ст. дослідила І.О. Гуржій [5]. Маловивченою

нині залишається дослідження життя і діяльності росіян у Київській губернії зарубіжною історіографією. Двотомна праця російського історика Б.Н. Миронова із великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переліком літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове [13;14]. Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів відзначає у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець за походженням А.Каппелер, який взявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії [10].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1,с.70–71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А.Половцов, «разноплеменность состава» [8,с.3]. Історично складалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину XIX ст. разом понад 97% всього населення Київської губернії [33,с.12]. Менш значимі були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%) і татар (0,05%), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66%. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгары (123), греки (118), вірмени (100) [33,с.12,13,36,37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці XIX та на початку XX ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків. Частка українців серед міських жителів була не дуже великою і у 1897 р. становила на всьому Правобережжі тільки 27% [4,с.81,84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3%, а вихідці із різних регіонів України – 58,7%, та Росії – 11,1% [4,с.81,84]. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [12,с.172–173]. Представниками нового покоління дворян стали відомі цукрозаводчики і земельні магнати Терещенки і Харитоненки, які досягли цих титулів завдяки підприємницькій та громадській діяльності у пореформену добу. Менш родовита буржуазія мала широке поле для діяльності, вкладаючи капітали у машинобудівну, переробну, транспортну, банківську галузі. Представниками української буржуазії на кінець XIX ст. в цукровій промисловості стали ще й родини Симиренків, Яхненків, Римаренків, у кам'яновугільній та залізничній промисловості господарювали підприємці Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко та ін.

У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових підприємств, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), різні змішані товариства (8), належність ще 10 підприємств не була встановлена. У горіччаних та цукрових галузях промисловості Київської губернії переважали представники російського та польського етносів. Так, із 67 заводів з виробництва горілки тільки 5 належало українцям, за кількості цукрових заводів домінували росіяни (20 заводів) та поляки (8 заводів), а заводів українців–цукровиків було тільки 3 (2 Терещенка і 1 Симиренко) [12,с.166]. У Києві на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств лише 6 належали їм: миловарня, кахельне і спирточисне підприємства, тютюнова та паркетна фабрики [12,с.182].

Росіяни здобули чисельну перевагу в містах, особливо починаючи з другої половини XIX ст., коли почався стрімкий, порівняно із старими промисловими центрами Росії, індустріальний розвиток ряду регіонів України. Часто російській уряд переселяв на промислові підприємства України цілі групи робітників–росіян із Центральної Росії. Тому «стихийна», тобто запланована урядом трудова міграція давала блискучі результати. Уже за переписом 1897 р. загалом в Україні налічувалося 4 млн. 636 тис. росіян, а у Києві питома вага росіян зросла і складала 54,3% населення міста [4,с.81,82]. Характерною особливістю міграції росіян в Україну, особливо починаючи з другої половини XIX ст., була її спрямованість у міста, що обумовлювалося особливостями соціального складу росіян. У 1897 р. близько 40% росіян–мігрантів складало спадкове дворянство [10,с.221]. Майже 11% торговельної буржуазії України становили росіяни [11,с.78]. Одним із найбагатших вельмож російського походження були родовиті графи Бобринські. Відомо, що перший представник цього російського дворянського роду – Олексій Григорович Бобринський – був сином Катерини II та її фаворита Григорія Орлова. Його старший син Олексій Олексійович одружився з племінницею іншого фаворита Катерини II графа Г.О. Потьомкіна, яка успадкувала від дядька землі на Київщині [7,с.55].

Значна кількість росіян була серед купецького стану. Російський уряд до росіян і російськомовних купців провадив протекційну політику. На 1897 р. за переписом на основі даних про рідну мову в Україні проживало купців та їхніх родин: 37863 євреїв (55,9%), 19626 росіян (30%), 4672 українці (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірмен, 494 поляки, 424 греки [6,с.54]. Заохочувалося переселення до Києва могутніх російських купецьких родин, серед них – Богатирьови, Єлісєєви, Дегтярьови. Родина купців Дегтярьових ще у 30–х рр. XIX ст. стала відомою завдяки торгівлі металевими виробами. Купець 1–ї гільдії, спадковий почесний громадянин, гласний Київської міської думи Михайло Порфірійович Дегтярьов володів чималою кількістю нерухомості, оціненою в 1 млн. руб., крім того чотири будинки на Хрещатику. Він обирався багато разів гласним Київської міської думи. Вже у 80–х рр. XIX ст. масти Дегтярьових оцінювалися у чверть мільйона рублів, щоправда на благодійні потреби міста він також витрачав чималі кошти [6,с.78].

Російський уряд українців–купців переселяв на околиці. Тому вже наприкінці XIX ст. у Києві було 2307 купців росіян, 2238 євреїв і лише 152 українців. Російські купці, торгуючи на українських землях кілька років поспіль, активно записувалися до місцевого купецтва [12,с.172–173].

Багато росіян було й серед поліції – карального органу Російської імперії. Вони швидше просувалися кар'єрною драбиною та мали вищий життєвий рівень. Так, згідно з правилами від 30 червня 1867 р. місцеві чиновники російського походження 14–12 класів отримували значні привілеї: їм підвищувалася зарплата за вислугу років, сама вислуга скорочувалася на кілька років тощо [15,с.272].

Українці, росіяни та білоруси Київської губернії були переважно православними. Православ'я загалом у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. здобуло привілейоване становище та спиралося на підтримку держави. Православна церква, наче додаток до бюрократичного механізму Російської імперії, мала свій територіальний поділ. Його структурними одиницями були єпархії, кордони яких майже завжди збігалися з кордонами губерній, які поділялися на повіти, округи (благочинія) і церкви (парафії). До складу Київської єпархії, яка остаточно сформувалася ще наприкінці XVIII ст., входили Київський, Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Липовецький, Радомисельський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський повіти та окремо виділявся Київ. Кожен повіт мав по 4–5 округи, а Київ – 2. У Київській єпархії православного населення нараховувалося 2517941 особа, з яких 393 821 – діти шкільного віку. Православних парафій у єпархії нараховувалося 1 313, яких з населенням понад 2 тис. чоловік було 126, від 700 до 2 тис. – 325 і до 700 – 362 [9,с.120,126]. У кожному повіті діяло від 90 до 160 храмів: соборні, штатські парафіяльні, приписні (серед них – кам'яні і дерев'яні). Якщо у 1862 р. Київська губернія мала 170 кам'яних та 1197 дерев'яних [26,арк.15], то 1890 р. – 330 кам'яних і 1170 дерев'яних православних церков, а також 21 монастир [29,арк.60зв]. У 1894 р. Київська єпархія мала 1480 храмів, з яких 1 302 були парафіяльні (1262 дерев'яні і 128 кам'яні) [2].

Православні переважали над представниками інших віросповідань у кожному повіті Київської губернії. Так, у містечку Цибулеві Липовецького повіту 1864 р. налічувалося 1730 православних, 135 католиків, 106 іудеїв [19,с.235], а 1882 р. православних – 2654, католиків – 178, лютеран – 12, іудеїв – 1051. У Монастирищі Липовецького повіту у 1864 р. проживало 4071 православних, 1165 іудеїв і 158 католиків [19,с.257], а у 1882 р. православних було 2342, католиків і лютеран – 90, іудеїв – 170. Але вже у 1910 р. у Монастирищі проживало 10433 мешканців, із них 7446 були православними, 2817 іудеями, 175 католиками і 1 магометанин–татарин [3,с.135].

Матеріальні блага православної церкви Київської єпархії інколи створювали напружені відносини між священиками та їхніми парафіянами. Часто самі священики були винні в цьому, бо, маючи досить матеріальних благ, хотіли отримати за рахунок селян ще більше. У щомісячних звітах про події у Київській губернії рясно повідомлень про підпал, вбивства та бійки. Так, у місті Богуславі Канівського повіту із Покровської церкви 1904 р. злодіями було вкрадено кружку для збирання пожертв на користь товариства Червоного хреста і 17 руб. 47 коп. У селі Журавці Чигиринського повіту із парафіяльної церкви вкрадено речей та коробковий збір на суму 218 руб. [30,арк.209зв,324зв].

Добре матеріальне становище Київської єпархії затьмарювалося гучними справами – скаргами сільських громад на місцевих священиків. Так, 1875 року селянин Ткач порушив справу про зловживання місцевого священика села Янишівки Таращанського повіту Д.Демуцького. Слідство виявило «вкрай непомірні вимогання грошей при виконанні духовних треб священиком Демуцьким, якому за здійснення таїнства шлюбу бідна-

ком селянином Євдокимом Коваленком було сплачено 15 руб.». У 1875 році до Демуцького було принесено дитину Коваленка і той відмовився її охрестити, селянину довелося звертатися до священика сусіднього приходу в селі Богатирка Таращанського повіту, але той, «побоюючись помсти священика Демуцького», також відмовився хрестити немовля. Лише у далекому селі Кривець Таращанського повіту вдалося дитину охрестити. В результаті через поїздки з дитиною взимку у пошуках церкви для хрещення немовля застудилося і померло. Коли ж Коваленко звернувся з проханням про поховання немовляти, то Демуцький відмовився й це зробити, і лише наступного дня церковний причетник поховав дитину. Такі вчинки Демуцького пояснювалися злобою до Коваленка через його скаргу і повернення грошей [28,арк.1,9].

До першого покоління російських підприємців, які розгорнули свою діяльність у Київській губернії, належали купці–старообрядці [6,с.62;20]. На відміну від старообрядців центральної частини Російської імперії, за межами російської території, в тому числі у Київській губернії та в цілому на Правобережжі, на початку XIX ст. вони мали певні пільги поряд із православними росіянами–купцями. Так, у 1810 р. старообрядці містечка Сміли мали певні привілеї за часів господарювання там князя Любомирського [32,арк.7]. З 60–х рр. XIX ст. у зв'язку з польськими повстаннями ставлення до старообрядців змінилося на краще. 13 листопада 1863 р. Міністерство фінансів видало циркуляр, що розширював права купців–старообрядців. Проте частина їх, оселившись у Київській губернії, згодом перетворилися на селян та міщан, а релігія їх всіляко переслідувалася російськими властями. У 1861 р. старовірів дозволили обирати на суспільні посади, тим більше, що у Києві вже були подібні прецеденти, коли в 30–х рр. XIX ст. старовіра М.П. Дегтярьова обрали міським головою [23]. У 1867 р. старовірам надано певні громадянські права та дозволили богослужіння. У 1865 р. бердичівським старовірам дозволили побудувати новий храм, але «такому разрешенію не було надаваемо правительственной мерь» [23]. Через непослідовну політику релігійної лібералізації відбувалися і переслідування старообрядців. У 1891 р. старообрядцям відмовлено у нагородженні орденами, офіційно від них перестали приймати пожертвування. Старообрядців продовжували називати не інакше як «розкольникими», їхніх священиків – «лжесвящениками», а церкви – молельнями. У 1882–1887 рр. не християнам було заборонено виготовляти та продавати ікони, хрести та інші предмети християнської культури [18]. В цьому ракурсі старообрядцям не дозволялося будувати церкви ортодоксального вигляду, схожі на православні. Молельні офіційно дозволили відкривати, але без святковості. Заборонялося провадити хресні ходи, займатися церковним співом, публічно носити священицький одяг, проповідувати, за що священики каралися як злочинці. Однак кількість старовірів в Україні не зменшилася. Так, наприкінці XIX ст. у Києві до громади старовірів належало понад 1,5 тис. осіб [6,с.62]. У 1867 р. старообрядці проживали в селах Деміївка, Севериніска, Віта Поштова, Гусачівка Київського повіту, у місті Черкасах, містечку Смілі та Городищі Черкаського повіту, селі Андрушки та містечку Паволоч Сквирського повіту, у місті Бердичеві та в Слободії Кустинь Бердичівського повіту, в місті Умані, в селі Маньківка та містечку Торговиця Уманського повіту, у місті Василькові, Білій Церкві та селі Шамраївці Васильківського повіту, у селі Балабанівці та містечку Монастирищі Липовецького повіту, в місті Звенигородці та в багатьох селах і містечках Радомисельського, Таращанського та Чигиринського повітів [27,арк.13]. Загалом у 1867 р. 6533 старообрядців проживало у Київській губернії [27,арк.13зв]. У 1905 р. їм було надано громадянські свободи, недоторканність особи, інші свободи за законодавством Російської імперії. У 1906 р. офіційно дозволено провадити шлюбну церемонію, яка вважалася законною [17,с.766]. Ці «золоті роки старовірства» були підтримані фінансовою міццю промисловців та купців–старообрядців [23]. Так, у 1908 р. київські купці Василь Кушніров, Григорій Аврамов та Павло Істомін зробили старообрядцям подарунок – нерухоме майно вартістю 5000 руб. та землю площею 192 квадратні сажні разом із будівлями [31,арк.1]. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. населення Київської губернії чітко поділялося за етнічною та релігійною ознаками. У зв'язку із змінами у соціальній структурі в досліджуваний період одним із найскладніших стало питання міжнаціональних відносин. У другій половині XIX ст. у Київській губернії все ще зберігався традиційний поділ населення на польську та російську еліту. Поляки Київської губернії у XIX ст. все ще посідали привілейовані позиції завдяки давнім та впливовим родинам, які потроху переходили у стан дворянства та буржуазії.

Список використаних джерел

1. Адрес–календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К., 1888.
2. Адрес–календарь личного состава за 1894 г. – К., 1894.

3. Города в России в 1910 году. – Спб.: Изд. ЦСК МВД, 1914.
4. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.74–85.
5. Гуржій І.О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І.О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Вип.27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. – С.52–63.
6. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.
7. Заец А.С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А.С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004.
8. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч.1. – Б. м., б. г.
9. Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – №8 (16 апреля). – С.120, 126.
10. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С.Червонная – пер. с нем. – М.: Прогресс–Традиция, 2000.
11. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60–ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б.А. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.72–81.
12. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово–промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999.
13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х т. / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.2.
15. Молчанов В.Б. Життєвий рівень Київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С.226–287.
16. Петров М. Скрижалі пам'яті / Микола Петров / Упоряд. В.Ульяновський, І.Карсим. (Серія: «Пам'ятки історичної думки України»). – К.: Либідь, 2003.
17. Полный свод Законов Российской империи. – Кн.2. – Т. IX–XVI. – СПб.: Издание юридического книжного магазина И.И. Зубкова, 1911.
18. РДА. – Ф.776. – Оп.20. – Спр.531. – 88 арк.
19. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Упоряд. Л.И. Похилевич. – Біла Церква, 2005.
20. Старообрядці, старовіри – представники релігійної течії у російському православ'ї, які відкидали церковну реформу 50–60-х рр. XVII ст., проведену патріархом Никоном та царем Олексієм Михайловичем, що передбачала уніфікацію церковного чину московської церкви з грецькою (Константинопольською) церквою. Старообрядців також називали липовани, пилипони або пилипи.
21. Стороженко М.В. З мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К.: Либідь, 2005.
22. Стороженко М.В. Моя служба на посаді інспектора народних шкіл на Київщині // Стороженко М. З мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К., 2005. – С.238–293.
23. Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. / Сергей Таранец. – Режим доступу: http://gisu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/34503/
24. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Темірова Н.Р. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Серія. Історія. – 2002. – Вип.59. – С.6–10.
25. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція / Темірова Н.Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
26. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.41. – Спр.2а. – 18 арк.
27. Там само. – Оп.46. – Спр.420. – 16 арк.
28. Там само. – Оп.54. – Спр.371. – 9 арк.
29. Там само. – Оп.528. – Спр.489. – 60 арк.
30. Там само. – Оп.634. – Спр.2. – 364 арк.
31. Там само. – Оп.638. – Спр.391. – 5 арк.
32. Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1191. – 74 арк.
33. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001.
34. Шульгин В.Я. Юго–Западный край под управлением Д.Г. Библикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия: сборник. – 1879. – Т. II. – №5. – С.10, 19–21.